

INIJOSS

İnönü University International Journal of Social Sciences / İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,

Volume/Cilt 8, Number/Sayı 1, (2019)

<http://inonu.edu.tr/tr/inijoss> --- <http://dergipark.gov.tr/inijoss>

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

Gönderim Tarihi: 10.05.2019 | Kabul Tarihi: 13.06.2019

MİHNE SÜRECİNDE BASRA VE BAĞDAT EKOLLERİNİN TUTUMLARI*

Mehmet Hanifi YOLDAŞ

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi
mehmethanifyoldas@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3912-0256>

Atıf / Citation: Yoldaş M.H. (2019). Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, (INIJOSS)*, 8(1), 17-35.

Özet

Mu'tezile mezhebi İslâm düşünce tarihinin en önemli fikir hareketlerinden biri olup İslâm düşüncesinde derin izler bırakan bir mezheptir. Ortaya çıktığı dönemden itibaren mezhebin ileri gelenleri, İslâm'da akılcı düşünceyi temsil etmiş, ortaya koydukları fikirlerle hem kendi dönemlerinde hem de sonraki dönemlerde ciddi etkiler bırakmışlardır. Mu'tezile, temel ilkelerini "usul-î hamse/beş esas" şeklinde tespit eden, kelâmî, felsefi meseleler üzerinde yoğunlaşan ve bu meselelerin çözümlenmesinde ortaya koyduğu akılcı tavırla dikkat çeken bir mezheptir.

Bünyesinde farklı fikirlere sahip birçok renkli sima barındıran Mu'tezile, genelde Basra ve Bağdat ekolleri adı altında ikiye ayrılır. İ'tizâl fikri ilk olarak Basra'da ortaya çıkmasına rağmen zamanla Bîşr b. Mu'temir (ö. 210/825) tarafından Bağdat'a taşınmış ve Bağdat ekolü oluşturulmuştur.

Mu'tezile'nin tarihinde en önemli dönem ve kırılma noktası kuşkusuz Mihne olaylarıdır. Mihne olayları ile ilgili genel kanaat, Mu'tezile'nin bu süreçte aktif rol aldığı şeklindedir. Elbette bu, aydınlatılması gereken bir düşüncedir. Aslında Mihne sürecinin başlamasında ve sürdürülmesinde aktif rol alanlar Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne bağlı âlimlerdir. Ayrıca Bağdat ekolünden kimileri ise siyasetten uzak durulması gerektiği fikrindedirler. Basra

* Bu makale, Malatya İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2015 yılında tamamlanan "Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları" adlı Yüksek Lisans tezimizin ilgili kısmından yararlanılarak hazırlanmıştır.

ekolünden bir takım simalar da o dönemde saray çevresi ile içli dışlı olmuşlarsa da Mihne sürecinde bunların herhangi bir etki ve katkılarından söz edilemez.

Her ne kadar Halife Mütevekkil ve sonraki dönemlerde Mihne uygulamalarının faturası hep Mu'tezile'ye çıkarılmışsa da bu tarihi gerçeklerle tam olarak bağdaşmayan bir düşüncedir. Tüm bunlar dikkate alındığında Mihne sürecinde hem Basra hem de Bağdat ekollerinin Mihne uygulamaları, siyasetle münasebetleri ve imâmet konularından birbirlerinden farklı düşündükleri ve takındıkları tavırların da farklı olduğu görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Basra Ekolü, Bağdat Ekolü, Mihne, Halku'l-Kur'an.

THE ATTITUDES OF BASRA AND BAGHDAD SCHOOLS DURING MIHNA PERIOD

Abstract

Mu'tazilah sect is one of the most important schools of thought in Islam thought history. It is a sect with deep effects on Islam thought. In its period, the leading figures of the sect were in favor of the rationalist thought in Islam and had remarkable effects not only in their period but also in the future. Mu'tazilah defined its basic principles as "usul-î hamse/five fundamentals" and focused on Islamic theology and philosophic matters. With its rationalist attitude it drew attention to solve these matters.

Mu'tazilah, consisting of people with different ideas, is generally divided into two groups as Basra and Bagdat schools. Although l'tizal idea first appeared in Basra, in time it was moved to Bagdat by Bişr b. Mu'temir and Bağdat School was originated.

Mihna events are, without doubt, the most important turning and breaking points in Mu'tezilite's history. General conviction about Mihna events is that Mu'tazilahe had an active role in these events. Of course it is a conviction that needs to be enlightened. In fact, people following Mu'tazilah's Bağdat school had an active role in starting and keeping on Mihna process. Also some people from Bağdat School are of the opinion that they should keep away from politics. Some people from Basra school were very close to the palace; however they didn't have any effect on and contribution to the Mihna process.

Though Mu'tazilah was always thought to be responsible for Mihna events in Caliph Mütevekkil and later periods, that idea does not comfort with the realities of the history. When all these taken into consideration, it can be seen that both Bagdat and Basra schools had different ideas and attitudes towards Mihna practices, relations with politics and İmamat subjects.

Key Words: Mu'tazilah, Basra Scholl, Bagdat Scholl, Mihna, Halku'l-Kur'an.

GİRİŞ

Sözlükte "ayırarak, uzaklaştırmak" anlamındaki 'azl' kökünden türemiş olan Mu'tezile kelimesi "uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilenler" demektir. (Manzûr, 1993, s. 2610) Mu'tezililer adı altında, hicretin II. yüzyılından itibaren Basra'da oluşan Müslüman düşünürler topluluğu ifade edilmektedir. (Aydınlı, İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci, 2001, s. 25; Corbin, 2001, s. 207) Mu'tezile için böyle bir tanımlama yapılmakla birlikte Mu'tezile, kendileri için kullanılan bu adın Kur'an'dan gelmekte (Murtaza, 1960, s. 2; Bkz. Meryem, 19/48; Müzemmil, 73/10) ve asıl kast edilenin ise "batıldan ayrılmak" ve "övgü" olduğunu iddia etmektedir. Bir kelâm ekolü olarak ortaya çıkan Mu'tezile, İslâm dininin aslî hükümlerinin temellendirilmesi, sistematik hale getirilmesi, izah ve ispat edilmesi, karşı fikirlerin cevaplandırılması gibi konularla meşgul olmuştur. (Çelebi, 2006, s. 394)

İ'tizâl fikri hicrî ikinci asrın başlarında (Fâlih, 2001, s. 23) ilk kez Basra'da ortaya çıkmıştır. (Salim, 1989, s. 126; Malatî, 1993, s. 31; Hayyûn, 1999, s. 11) Basra okulunun ilk temsilcisi, aynı zamanda mezhebin kurucusu kabul edilen Vâsıl b. Atâ'dır. Tarihi süreç içerisinde Vâsıl'dan sonraki dönemlerde mezhebin ileri gelenlerinin birçok konuda farklı düşündükleri bilinen bir durumdur. Bu

da zamanla Mu'tezile bünyesinde ayrı ekollerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Mu'tezile mezhebinde ayrı bir ekol teşekkülüne giden fikri kırılma süreci Abbasiler devrinde başlamıştır. Bazı itikâdî meseleler üzerinde devam eden tartışmalar zamanla mezhebin bölünmesine kadar gitmiştir. Temelde usul-i hamse (beş esas) üzerinde ittifak eden (Bkz. el-Hayyât, 1957, s. 93) bu ekoller teferruata dair konularda ve kelâmın cüz'î meselelerinde ihtilafa düşmüşlerdir. Kaynaklar, bu iki ekol arasındaki görüş farklılıklarının çok olduğunu vurgulamakla birlikte, (Malatî, 1993, s. 40) ihtilâfların nedenine fazla temas etmezler. Ancak Bağdat Mu'tezilesinde görülen Şii temayülü (teşeyyu') ilk ihtilâfların imâmet problemi etrafında oluştuğuna işaret etmektedir. (Arslan, 2017, s. 23-26)

Me'mûn iktidarının ilk günlerinden itibaren güçlenen Bağdat'taki Şii atmosfer Bişr ve arkadaşlarını Basra Mu'tezilesinden ayıran süreci başlatmıştır. (Demir, 2011, s. 202) Bişr, gençliğinde Basra'ya gidip Vâsıl b. Ata'nın arkadaşlarından Bişr b. Said, Ebu Osman ez-Za'ferânî ve Muammer b. Abbâd es-Sülemi'den Mu'tezile mezhebinin esaslarını öğrendi. Bu fikirlerle beraber Bağdat'a döndü. (Malatî, 1993, s. 31; Tunç, 1992, s. 223) Bağdat'a geldikten sonra Bişr ve arkadaşları Basra ekolünün temel fikirlerini tedrici olarak dönüştürerek Bağdat ekolünü tesis etmişlerdir. (Arpaguş, 2011, s. 168)

Her iki ekol birbirleriyle mukayese edildiklerinde genel prensiplerde ittifak ettikleri halde, (Carullah, 1990, s. 121; Murtaza, 1960, s. 13-16) başta siyasi ve fikri olmak üzere bazı konularda farklı düşündükleri dikkat çekmektedir. (Arpaguş, 2011, s. 158; Aydınli, İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci, 2001, s. 282-283; Hansu, 2004, s. 65) Farklı düşündükleri konular daha çok Usul-î Hamse'nin anlaşılma ve yorumlanma şekli ile Usul-î Hamse dışında kalan konulardadır. (Aydınli, Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları, 2011, s. 191) Her iki ekol arasında imâmet konusunda da bir takım ihtilâflar vardır. Basra Mu'tezilesi, imamete efdal olanın gelmesi gerektiği fikrindedir. Bağdat Mu'tezilesinin imâmetü'l-mefdûl görüşü ise imâmete uygun adaylar arasında tercih sıralamasını araştırma ve fazilet sıralamasında ikinci planda kalanın imâmetini kabul etme esasına dayanmaktadır.

Mu'tezile, tarihi süreç içerisinde Basra ve Bağdat ekollerine ayrılmakla beraber bir bütün olarak düşünüldüğü zaman İslâm Mezhepleri Tarihinde önemli bir yer işgal eden, kelâmî-felsefi bir mezhep olduğu gibi, İslâm Mezhepleri Tarihi ve Kelâm kaynaklarında kendisinden en çok bahsedilen mezheplerden biridir. Aynı şekilde Mu'tezile'den bahsedilen her kaynakta Mihne olaylarına da az ya da çok değinilmekte ve toptancı bir bakış açısı ile Mihne olaylarının faturası Mu'tezile'ye kesilmektedir. Her ne kadar Halku'l-Kur'an konusunda Mu'tezile'nin tamamı aynı görüşte olsa da Mihne politikalarının uygulandığı dönemde gerek Basra ekolünün gerekse de Bağdat ekolünün takındıkları tutumların farklılaştığı görülmektedir. Hatta bu politikalara destek veren aynı ekol içerisinde dahi farklı fikirlerin mevcudiyeti de dikkatlerden kaçmamaktadır.

Mu'tezile, aklı ve fikir hürriyetini ön planda tutan, Tevhid'e ciddi bir şekilde vurgu yapan, İslâm düşünce tarihinde derin izler bırakan bir mezheptir. Mutezile böyle özelliklere sahip bir mezhepken, Mihne sürecine gelindiğinde kendi temel prensipleri ile çatışma pahasına siyasilerin birtakım amaçlarına hizmet etmiş ve bir bakıma kendi sonunu kendi hazırlamıştır. Toplum ise, bu süreçte faal olan Mu'tezilî şahıslardan hareketle Mihne politikalarının faturasını haliyle Mu'tezile'ye kesmiştir. Bu durum ise Mu'tezile'nin doğru anlaşılmasının ve değerlendirilmesinin önündeki en büyük engelin Mihne sürecinin bu mezheple özdeşleştirilmesi şeklindeki genel kanaatten kaynaklandığını göstermektedir. (Onat, 2012, s. 193)

Tarafsız ve ilmi bir yaklaşım tarzı ile sosyo-siyasi ve entelektüel iklim ile tarihsel tecrübe irtibatı çerçevesinde hareket edildiği zaman görülecektir ki, Mihne sürecinde Mu'tezililerin tamamı uygulanan politikalara destek vermemişlerdir. Hatta kimileri siyasilerin yakınında olmayı, onlardan gelen yardımları kabul etmeyi doğru bulmamışlardır. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğu zaman Mu'tezile'nin diğer bir ifade tarzıyla Basra ve Bağdat ekollerinin imâmet anlayışları, siyasilerle ilişkileri ve Mihne politikalarının yürürlüğe konulması ve uygulanması noktasında takındıkları tutumları ve bu konulara bakış açılarının tarafsız bir değerlendirmeye ortaya konulması gerekmektedir.

Biz bu çalışmamızda Basra ve Bağdat ekollerinin Mihne sürecine destek verip vermediklerini ve bu dönemde her iki ekolün takındıkları tutumları ortaya koymaya çalışacağız. Bunu yaparken de öncelikle Mihne kavramına dair tanımlamaları verip sonra Mihne sürecinin tarihi arka planını ve bu sürecin değerlendirmesini yapacağız. Daha sonra Basra ve Bağdat ekollerinin Mihne sürecindeki tutumlarına dair tespitlerimizi ortaya koymaya çalışacağız.

1. Mihne Kavramı ve Tarihsel Süreç

Mu'tezile mezhebi İslâm düşünce tarihinin en önemli fikir hareketlerinden biridir. Aynı şekilde İslâm düşüncesinde derin izler bırakan bir mezheptir. Mezhebin ileri gelenleri, İslâm'da akılcı düşünceyi temsil etmiş, ortaya koydukları fikirlerle hem kendi dönemlerinde hem de sonraki dönemlerde ciddi tesirler bırakmışlardır.

Teşekkül sürecini tamamlayan Mu'tezile, ilmî sahada olduğu gibi, siyasî sahada da varlığını iyiden iyiye hissettirmiştir. Halife Mansûr zamanında Mu'tezile âlimlerine karşı başlayan ilgi sonraki dönemlerde de artarak devam etmiş, bu ilgi Halife Me'mûn'un saltanatıyla (813-833) birlikte en üst seviyeye varmıştır. Mu'tezile âlimlerini ilim meclislerine davet eden, felsefi konularda çeşitli münazaralar düzenleyen Me'mûn, i'tizâlî fikirlere sempati duyan bir halifedir. Bu dönemin ilim meclislerinde birçok konu tartışılmış ve bunlardan en çok tartışılan konu ise Halku'l-Kur'an Meselesi'dir. Me'mûn, etrafındaki Mu'tezilî danışmanlarının da tesiriyle bu konuyu gündemde tutarak Mihne'ye giden yolu açmıştır. (Demir, 2011, s. 202)

Mihne, esas itibariyle Abbasî halifesi Me'mûn'un ölümünden kısa bir süre önce 218/833'te başlatılan ve Vâsık'ın 232/846'deki ölümüyle sona eren, kısa bir zaman dilimi boyunca sürmesine rağmen İslâm tarihinde ciddi ve kalıcı tahribat yapan, Mu'tezile ile özdeşleşen bazı siyasi uygulamaların ortak adıdır. (Onat, 2012, s. 195) Mu'tezile, Mihne öncesi dönemde entelektüel alanda fikirleriyle temayüz etmiştir. Ancak Me'mûn dönemine gelindiğinde, teşekkülünü tamamlamış olan Bağdat Mu'tezilesi, (Salim, 1989, s. 132) mezhebin görüşlerinin "el-emru bi'l-maruf ve'n-nehyu'l-anil münker" çerçevesinde devlet eliyle yayılıp kabul ettirilmesi taraftarı idi. Öte yandan Basra Mu'tezilesi ise, mezhebin görüşlerini yayma noktasında fikri mücadelenin gerekliliği çerçevesinde hareket eden bir ekoldür. (Öz, Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi, 2011, s. 333)

a) Mihne Kavramı

Sözlükte "sorguya çekmek, çetin imtihana tabi tutmak, eziyet etmek" manalarındaki "mhn" kökünden türeyen mihne, "sorguya çekip eziyete maruz bırakma" demektir. (Manzûr, 1993, s. 3672) Abbasi halifeleri devrinde bazı muhafazakâr âlimlerin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet

edilmesine ilişkin olaylarla yönetimin bu tutumu Mihne diye anılmıştır. (Yücesoy, 2005, s. 26; Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 53-54) Mihne aynı zamanda Abbasî halifesi Me'mûn'un hilâfetinin son dönemlerinde Bizans'a sefere çıktığı bir zaman diliminde, Bağdat'taki vekili İshak b. İbrahim'e gönderdiği mektuplarla fiili olarak başlayan; Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde devam eden; Mütevekkil'in 232/846 yılında halife olmasıyla tedrici olarak son bulan sürece verilen isimdir. (Söylemez, 2012, s. 7) Evkuran ise mihne kelimesinin bugün için en uygun karşılıklarından birinin "resmî kovuşturma" olduğunu ifade eder. (Evkuran, 2011, s. 118)

b) Mihne Sürecinin Tarihsel Arka Planı

İslâm Mezhepleri Tarihinde Mihne sözcüğünün özel siyasî diyebileceğimiz bir anlamı vardır. Mihne kelimesi, Abbasî halifesi Me'mûn'un iktidarı döneminde uyguladığı düşünceye baskı politikasını tanımlamak üzere kullanılmıştır. (Evkuran, 2011, s. 119) Mihne kelimesi siyasî iktidarın, güvenliğini ve bekasını sağlamak amacıyla kendisi için potansiyel bir tehdit olarak kabul ettiği çevrelere ve onların düşünce ve yorumlarına karşı başvurduğu, sistematik bir sorgulama, caydırıcılık ve imha politikası olarak siyasî literatüre girmiştir. (Yıldırım, 2011, s. 50)

Mu'tezile'nin Me'mûn'dan önceki Abbasî halifeleri ile ilişkilerinde dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. (Öz, Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü, 2012, s. 325-326; Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 61-69) Harun Reşid döneminde Mu'tezilî düşünürlerin saray çevresiyle ilişkileri Yahya Bermekî'nin sarayında yapılan tartışmalara katılmalarıyla olumlu bir mecraya girmiştir. Bermekîlerin düzenlediği bu tartışma meclislerine; Ebu'l-Huzeyl, Nazzâm, Bişr b. Mu'temir, Sümâme b. Eşres gibi Mu'tezilî bazı şahıslar katılmıştır. Bermekîlerin, Harun Reşid tarafından 189/805'te görevden uzaklaştırılmaları, Mu'tezile'nin de saray tarafından dışlanmasını beraberinde getirmiştir. Bu dönem Mu'tezile mensupları açısından kovuşturmaların ve takiplerin yoğun olduğu bir zaman dilimidir. (Aydınlı, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 80) Harun Reşid döneminden itibaren halifeler iktidarını sağlamlaştırmanın yollarını aramışlardır. Onun ölümünden sonra oğlu Emin (ö. 198/813) babasının siyasetinin devamı olarak Mu'tezile mensuplarını takibe devam etmiştir. Me'mûn'un iktidara gelmesi ile birlikte bu takibin sona erdiği, Mu'tezilî âlimlerin sarayda nüfuz sahibi olduğu ve kelâmî tartışmalara dâhil oldukları müşahade edilmektedir. (Aydınlı, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 81)

Me'mûn devri, İslâm düşünce tarihi açısından bir kırılma noktasıdır. Me'mûn, hilâfet makamına entelektüel bir seviye getirmiştir. (Aydınlı, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 100) Me'mûn'un hilâfete geçişiyle, hadiselerin gelişimi bağlamında yönetimde yeni bir takım değişikliklerin olması dikkatlerden kaçmamaktadır. Şüphesiz bu değişikliklerin kaynağında, O'nun ilmi merakının yanında hilâfete ulaşmasında sunduğu katkılarla dikkat çeken mevâlîyi yönetime taşıma isteği de bulunmaktadır. Bu bağlamda onun, fikri ve ilmî alandaki başarısıyla bilinen mevâlî taban ve kimliğe sahip Mu'tezileyi Mihneye giden süreçte yönetime yakınlaştırarak yakın çevresine dâhil etmesi dikkatlerden kaçmamaktadır. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 41)

Kültürel açıdan oldukça parlak bir dönem olan Halife Me'mûn devrinin en önemli özelliklerinden biri de çeşitli düşünce akımlarına mensup kişilerin bir araya gelerek halifenin huzurunda ilmi tartışmalar yapmaları idi. Bu nedenle Me'mûn, Abbasî halifeleri içerisinde ilme çok değer veren ve hür düşünceye sahip bir halife olarak tanınmıştır. (Carullah, 1990, s. 170; Kâsimî, 1981,

s. 62) O, bu özelliğini ilmi tartışma konyelerinin oluşturulmasına verdiği önemde de göstermiştir. Öyle ki Bağdat'a geldikten sonra ilk işi, düzenleyeceği ilim meclisleri için danışman grubunu belirlemek olmuştur. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 83) Bu ilmi danışman meclisinde, İslâm düşünce tarihinde önemli yer tutan Bısr b. Gıyas el-Merisî ve Ahmed b. Ebî Du'ad da yer almıştır. Me'mûn'un bilimsel münazaraları düzenlemedeki amacı ise çeşitli fırkalara bölünmüş Müslümanların fikren en makul, tutarlı ve hoşnut olunacak orta bir yolda birleşmelerini sağlamak ya da en azından tarafların birbirine düşman olmalarını engellemektir. (Bozkurt, Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi, 2012, s. 23)

Genelde sosyo-siyasi ve itikadî konular/sorunlar bu ilmî tartışmaların gündemini oluşturmuştur. Mesela, Mu'tezile'nin önemle üzerinde durduğu "teşbihin nefyi", "büyük günah işleyenin cennete girip girmeyeceği", "Hz. Ali'nin efdaliyeti", "İmâmet meselesi" ve "Halku'l-Kur'an" konuları bunların başında gelmektedir. Me'mûn'un düzenlemiş olduğu bu ilim meclisleriyle hilâfet makamına entelektüel bir anlam katmış, bilginlerin çeşitli konularda tartışmasını sağlamış, bu oturumlara bizzat başkanlık yaparak aynı zamanda kendisi de tartışmacı olmuştur. (Bozkurt, Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi, 2002, s. 103-104; Akoğlu, Mu'tezilenin Tarihsel Seyrinde Mihne, 2012, s. 45-46) Bu tartışmalar sonucunda Me'mûn, Mu'tezile ekolünün Halku'l-Kur'an (Bkz. Yavuz, 1997, s. 371-375) şeklinde terimleşmiş olan, Kur'an'ın yaratılmışlığı tezini resmileştirerek bir devlet politikası haline getirmiştir. (Evkuran, 2011, s. 119) Muhtemelen Me'mûn, böyle davranmakla kendisini iktidara getiren iç mücadelelerin hemen akabinde hilâfetin dinî esaslarını ve dayanaklarını yeniden oluşturmak istemiştir. Yaratılmış Kur'an teorisi ile de hilâfetin içsel otoritesini pekiştirecek yasal sürecin inşasına fikrî/dinî bir destek sağlamayı hedeflemiştir.

Me'mûn'un gerek Alioğulları ile gerekse diğer gruplarla olan ilişkilerinde bir denge politikası gütmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Me'mûn'un, kardeşi Emin'e karşı başarı elde edebilmesi için Alioğullarının desteğine ihtiyaç duyulmaktaydı. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 84)

Me'mûn, 212/827 yılında Hz. Ali'nin diğer sahabeden daha efdal oluşu ve Kur'an'ın mahlûk olduğu yolundaki görüşlerini ilan ederek, Kur'an'ın yaratılmış olduğuna inanmayı devletin resmî politikası haline getirdi. (Bozkurt, Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi, 2002, s. 105) Böylece Me'mûn, Abbasî saltanatını, sağlam temeller üzerine oturtmak için Mu'tezile ve Zeydiyye'yi kendine çekmeye ve memnun etmeye gayret etmiştir.

Me'mûn'un sarayda düzenlediği ilmî tartışmalarla bu fikrin olgunlaşmasını beklemeyi tercih ettiğini düşünmekteyiz. (Salim, 1989, s. 230) Me'mûn'un başlangıçta bu inancı benimsetme yolunda doğal bir seyri tercih etmişti. Anlaşılan doktrinin ilanıyla Mihne arasında geçen altı yıl kendi ideale hizmet etmemiş, o da planlamış olduğu hedefine ulaşmayı Kur'an'ın yaratılmamış kelâm olduğunu iddia eden bilginleri Mihne'ye tabi tutmaya karar vermişti. (Bozkurt, Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi, 2012, s. 24) Bu karardan sonra 218/833 yılında Bağdat valisine yazmış olduğu, âlimlerin Halku'l-Kur'an konusundaki sorguya çekmesini bildiren mektupları takip etti. (Kâsimî, 1981, s. 69)

Mihne uygulamaları, ilk defa halifenin Bağdat'taki vekili İshak b. İbrahim'e yazdığı Halku'l-Kur'an konusunun teolojik düzeyde temellendirilme gayretlerinin ön plana çıkarıldığı mektuplarla başlatıldı. (Salim, 1989, s. 238; Fâlih, 2001, s. 28) Me'mûn, Mihneyi başlatan ilk mektubuna, Allah'ın halifeleri ve imâmları dinini korumakla görevlendirdiğini, peygamberlik mirasına sahip kıldığını ve

“kendilerine emanet edilen bilgiyi yayma” görevini verdiğini ifade ederek başlamıştır. (Taberi, 1990, s. 631-634; Carullah, 1990, s. 172-174) Bunun anlamı şuydu: Halife ve imâm mutlak otoriteydi. Allah’ın kendilerine vermiş olduğu bilgi ile peygamberlik kurumunun mirasçısı olarak mutlak dinin otoriteleriydiler. Bu iki argüman Me’mûn’un halifeliği kutsal bir niteliğe büründüren meşru dayanağını oluşturuyordu. (Aydınlı, Kur’an’ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu’tezile’nin Tarihi Seyrindeki Yeri I, 2001, s. 60-61) Me’mûn, hilâfetin mutlak dinî otoritesini artırarak kendi din anlayışını evrensel kılmak istemiş ve buna bağlı olarak da yeni bir din politikası benimsemişti. Gerçekleştirmek istediği hedefe nasıl varacaktı? O, bunu gerçekleştirmenin yolunu halifeliğin dinî ve dünyevî otoritesini tartışılmaz kılmakta görmüş olmalıydı. Bu açıdan da yukarıda ifade ettiğimiz gibi mektuplarında halifeliğin ne anlama geldiğini tanımlamakla işe başladı. Ayrıca Me’mûn’un kendisini dinî otoritenin kaynağı olarak görmesinin arka planında onun, Müslüman toplumun çeşitli fırkalara bölünmüşlüğü nedeniyle ortaya çıkan gerginliklerin ve devletin huzur içinde yönetilmesine çözüm bulma arayışının var olduğu düşünülebilir. (Bozkurt, Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi, 2012, s. 23)

Me’mûn tarafından başlatılan Mihne süreci, önce kâdılar, ardından halk üzerinde nüfuz sahibi olan muhafazakâr fukaha ve ehl-i hadis ulemasını Halku’l-Kur’an konusunda sorguya/sığaya çekmek ve âlimlere resmi görev vermemek, şahitliklerini kabul etmemek gibi baskı ve şiddet politikalarıyla şekillenmiştir. (Kâsimî, 1981, s. 67-68) Karşit düşünce yapısının sahipleri olarak görülen hadisçiler de Mihne uygulamaları ve Mu’tezile eliyle adeta disipline edilmeye çalışıldı. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu’tezile, 2006, s. 55) Yine bu hadise Me’mûn ile kardeşi Emin arasındaki iktidar mücadelesinde Me’mûn’un Fars, Emin’in Arap unsurdan destek alması, bu arada muhafazakâr ulemanın Emin’den yana olması ve sonuçta iktidar mücadelesini kazanan Me’mûn’un rövanşist bir tavırla Halku’l-Kur’an konusunu bahane ederek, üstelik bu konuda ne düşündüklerini peşinen bilerek söz konusu ulemadan hesap sorması ve hatta onlar vesilesiyle mevâlî adına Araplardan intikam alması şeklinde de okunabilir. (Öztürk, 2012, s. 123)

Mihneye tabi tutulan ve Kur’an’ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen fakih ve muhaddisler aynı zamanda gizli ve açık olarak fetva vermekten ve hadis öğretmekten men edilmişti. Bu da bilginlerin çevresini daraltma amacıyla alınan tedbirlerin varmış olduğu noktayı göstermesi açısından dikkat çekicidir. (Bozkurt, Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi, 2012, s. 24)

Me’mûn, ikinci bir mektup yazarak (Zehra, 2011, s. 170-171) birçok ismin dâhil olduğu âlimler grubunu sorgulamasını emretmiştir. (Salim, 1989, s. 242) Sorgulanan âlimlerin çoğu Kur’an’ın mahlûk olduğu görüşünü benimsediğini söylemiş, ancak Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Nuh, Seccâde ve Kavâirî bunun aksini savunmuşlardır. (Carullah, 1990, s. 178; Ced’an, 2000, s. 159; Salim, 1989, s. 244) Bu dört âlim İshak b. İbrahim tarafından zincire vurularak yeniden sorgulanmış, Ahmed b. Hanbel ile Muhammed b. Nuh görüşlerinde ısrar etmiş, diğer ikisi resmi görüşü benimseyip kurtulmuştur. Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nuh zincire bağlanmış olarak o sırada Me’mûn’un bulunduğu Tarsus’a gönderilmiştir. (Ced’an, 2000, s. 160-161; Taberi, 1990, s. 631-645) Bu esnada Me’mûn’un ölmesi üzerine Bağdat’a geri gönderilen iki kişiden Muhammed b. Nuh yolda ölmüş, Ahmed b. Hanbel ise Bağdat’ta hapse atılmıştır. Me’mûn’dan sonra halife olan Mu’tasım devrinde halktan gelen tepkiler üzerine o da hapisten çıkarılmıştır. Mihneye ilişkin talimat sadece Bağdat ile sınırlı olmayıp dönemin Mısır valisine de gönderilmiş, (Ced’an, 2000, s. 169) Vali Nasr b. Abdillah,

âlimleri Halku'l-Kur'an konusunda sorguya çekmiştir. Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü benimsemeyenleri şahitlik hakkından mahrum bırakmışsa da şiddete başvurmamıştır. Mihne olayı Mısır'da uzun süre devam etmiştir. Bu iki yerin dışında Basra, Kufe, Şam ve Medine gibi diğer belli başlı merkezlerde de mihne politikasının uygulandığı ifade edilmektedir. (Yücesoy, 2005, s. 27)

Me'mûn'un başlatmış olduğu âlimleri sorgulama ve cezalandırma dönemi, onun ölümü ile geçici olarak son bulur. Ancak vasiyetnamesinde Me'mûn, veliaht olarak tayin ettiği kardeşi Mu'tasım'dan, Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrinin yerleşmesi için ölümünden sonra da çalışmasını istemiştir. (Taberi, 1990, s. 649) Ancak mihne, Me'mûn dönemindeki gibi bir sertlikte uygulanmamış sadece Me'mûn'un vasiyeti gereği Halife Mu'tasım tarafından sürdürülmüştür. Nitekim Me'mûn devrinde hapsedilen Ahmed b. Hanbel, Mu'tasım döneminde de İbn Ebi Duâd'ın tahrikiyle işkenceye tabi tutulmuş, ancak bir süre sonra serbest bırakılmıştır. (Avcı, 2006, s. 382) Me'mûn'un başlattığı ve Mu'tasım'ın sürdürdüğü Halku'l-Kur'an siyaseti (Carullah, 1990, s. 184) Vâsık döneminde de, varlığını devam ettirmiştir. O, 231/845 yılında Basra emirine Halku'l-Kur'an konusunda imtihan yapılmasını emreden bir mektup yazmıştır. (Ced'an, 2000, s. 198) Genellikle Kadi'l-Kudât İbn Ebî Duâd'ın etkisinden dolayı bu süreçte pek çok kimse sorgulanmıştır. Birçok âlim hapsedilmiş; Ahmed b. Hanbel gibi âlimler bu süreçte Vâsık'ın ölümüne kadar derslerine ara vermek zorunda kalmıştır. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 179)

Mihne uygulaması Halife Vâsık'ın ölümünden sonra gevşemekle birlikte Mütevekkil döneminde birkaç yıl devam etmesinin ardından 234'te (848) Halku'l-Kur'an tartışmalarının yasaklanmasıyla sona ermiştir. (Hayyûn, 1999, s. 21; Ced'an, 2000, s. 254) Ancak Mihne devrinin tam anlamıyla son bulması ve izlerinin silinmesi, başkadı İbn Ebî Duâd'ın görevinden azledilmesi ve Mihne mağdurlarının serbest bırakılmasıyla 237/851-852 yılında gerçekleşmiştir. (Salim, 1989, s. 301) Devlet içinde bulunan güç odaklarını aşamalı bir şekilde tasfiye edip onların yerine yenilerini ikame etmek isteyen Mütevekkil, bu politikasını da farklı dinî bir söylem içinde gerçekleştirerek başarılı olmaya çalışmıştır. Uygulamaya koyduğu yeni politikalar bağlamında, devleti beraber kurdukları ancak bir süre sonra tasfiye ettikleri Alioğulları ile devlet içinde nüfuz sahibi olan ve geneli Türk komutanlardan oluşan askerî bürokrasi karşısında Abbasoğulları'nın iktidarının devamını ehl-i hadisin etki alanında bulunan geniş halk kitlelerinin desteğini arkasına alarak sağlamaya çalışmıştır. (Yıldırım, 2011, s. 65) Bu noktada Mütevekkil, otoritesini güçlendirmek için devlet içindeki nüfuzlu unsurlarla mücadeleye girişmiştir. Siyasî, dinî ve fikrî politikada birtakım değişikliklere yönelmiştir. Özellikle halkın memnun olacağı bir politika izlemeyi hedeflemiştir. Bu ise yeni bir siyasî-dinî eğilimin/paradigmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda önce Mu'tezilî siyasete karşı çıkarak devletin ve toplumun gündemindeki Halku'l-Kur'an ile ilgili dinî tartışmaları ve Mu'tezile'nin görüşünü benimsemeyenler üzerinde uygulanan baskıyı sona erdirmiştir. Mihne sebebiyle tutuklu bulunanları serbest bırakmış devlet desteğini Ehl-i hadis taraftarlarından mihne mağdurlarına yönelterek Sünniliğin yaygınlaştırılmasına çalışmıştır. Mihne döneminde adeta muhalefetin öncülüğünü yapmış olan Ahmed b. Hanbel'e yakınlık göstermiştir. (Mustafa, 1990, s. 303) Bir bakıma Mütevekkil 237/851-852 yılından sonra muhafazakâr Sünnî âlimlerin hâmisî olmuştur. Mütevekkil'in dinî konulardaki tartışmaları yasaklaması sonucu Mu'tezile kelâmcılığı ve felsefe alanındaki çalışmalarının canlılığını kaybetmesine rağmen hadis alanındaki çalışmalar hızlanmış, pek çok muhaddis onun desteğini görmüştür. (Kırkpınar, 2006, s. 213)

Halife Mütevekkil, Mihne sürecine aşamalı bir şekilde son verirken, aynı yöntem ve anlayışla yeni bir Mihne politikası başlatmıştır. Me'mun ile başlayan Mine politikası mağdurları bu yeni dönemde, mevcut yönetimin gözdesi olmuş ve reaksiyonel mihnenin yürütülmesinde etkin bir rol üstlenmişlerdir.

c) Mihne Uygulamalarına Dair Değerlendirme

Abbassiler, siyasî bir plan çerçevesinde, toplumsal ve siyasal şartların gerektirdiği ölçüde Mu'tezile'nin şahsında mevâlîyi iktidara taşıdılar. Nitekim İbn Ebî Duâd gibi, mevâlî olmayan biri eliyle Mu'tezile'nin siyasal yapıda temsil edilmesi dikkatlerden kaçmamaktadır. Burada sosyal organizasyonun ve yönetici erkin sahip olduğu konumun, Arap kimliğiyle ön plana çıkan İbn Ebî Duâd'ın nezaretinde ve Mu'tezile'nin şahsında, Emevî yönetimi süresince mevâlînin hissetmiş olduğu ezilmişlik duygusunun da etkisiyle, topluma dönük baskıcı politikalar üzerinden politik bir plan dâhilinde yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 55) Topluma yönelik baskıcı uygulamalar, toplum tarafından yine tepkiyle karşılanmış, adeta reaksiyonel mihne sürecinde İslam toplumuna yansıyan da bu realite olmuştur. Diğer taraftan Abbasîlerin ortaya koyduğu politik duruş, bu tepkilerin Mu'tezile üzerine yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu da Me'mûn döneminde ciddi bir toplumsal destek ve yayılma imkanı kazanan Mu'tezile'nin Vâsık dönemine geldiğinde toplumsal tabanı kaybetmesine sebep olmuştur. Böylece sosyolojik olarak mevâlî; epistemik olarak Mu'tezile çöküş süreci içerisine girmiştir.

Mihne politikalarının uygulanmaya başlandığı sosyo-politik ve kültürel şartlarla Mütevekkil dönemi şartları mukayese edildiğinde, Abbasî toplumundaki güç dengelerinin değiştiği görülür. Değişen bu güç dengeleri karşısında yönetim ve toplum geleceği adına halifenin yeni bir siyaset konseptini uygulamaya koyması kaçınılmazdı. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 56-57) Mihne hadiseleri içerisinde Mu'tezile'nin ön plana çıkarılmasının siyasal bir plan dâhilinde gerçekleşme ihtimali daha yüksektir. Me'mun, Mutasım ve Vâsık döneminde yürütülen mihnenin sonuna geldiğinde Abbasî devletine muhalefeti oluşturan hadis taraftarlarının önü kesilmiş, bu şekilde olası muhalif güçlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 196)

Devletin siyasal bir manevrayla başvurduğu halku'l-Kur'an söyleminin halk nezdinde giderek tepki görmesi ve muhalefetin kitlesel bir boyut kazanmasından endişe eden Mütevekkil mevcut Mihne uygulamalarından vazgeçerek muhalefeti de kucaklayacak yeni bir dinî söylem benimsemeye karar vermiştir. Bu yapılırken de daha önce yapılan uygulamaların devlete mal edilmemesi için bir günah keçisi olarak Ahmed b. Ebi Duâd'ın şahsında Mu'tezile mensupları hedef olarak gösterilmiştir. Uygulandığı dönemde belirli bir siyasal getirisi olduğu açıkça belli olan Mihne sürecinin söz konusu siyasal rantı Abbasî devletinin hanesine yazılırken bu sürecin mağdurlarını hem onore etmek hem de psikolojik olarak teselli etmek amacıyla yaşanan tecrübenin bütün olumsuzlukları Mu'tezile'ye mal edilmiştir. (Yıldırım, 2011, s. 60)

Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde uygulanan Mihne sürecinde Ahmed b. Ebî Duâd, Sümâme b. Eşres gibi Mu'tezilî âlimlerin yönetime yakın olmaları ve mihneye tabi tutulan âlimlerin sorgusunda yer almaları dolayısıyla halk da faturayı Mu'tezile'ye keserek onlardan olabildiğince uzak durmuştur. (Erdemci, 2012, s. 102) Buna karşılık da Abbasî iktidarını temsil eden halife, halkın değer

verdiği şahıslara yönelen baskıyı ve halkın istemediği politikaları sona erdiren kişi olarak kurtarıcı pozisyonunda halkın gönlündeki yerini almıştır. Bunun sonucu olarak da halk tarafından kendisine çok sayıda övgüler dile getirilmiştir. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 196)

Mihne sürecinde Mu'tezile'nin daha doğru bir ifade ile Bağdat ekolünün düştüğü en ciddi hata, siyasî erkin insanlara zorla kabul ettirmeye çalıştığı ve amaçları henüz netleşmemiş bir kampanya olan Kur'an'ın yaratılmışlığı meselesinde; kaderlerini devlete ve onun siyasetine bağlamış olmalarıdır. Sonuçta ise sadece Mütevekkil döneminde gerçekleşen Sünnî ihtilalle birlikte siyasi, fikri ve toplumsal hayatta geri plana itilmişlerdir. (Cabirî, Arap-İslâm Aklının Oluşumu, 2001, s. 173) Mihne, Mu'tezile için sonun başlangıcı olmuş ve bu mezhep Mihne uygulamalarındaki sorumluluğundan dolayı büyük bir bedel ödemiştir. (Kubat, İslâm Mezhepleri Tarihi, 2014, s. 216-217) Nitekim halife Mütevekkil'in yeni siyaset konsepti bağlamında uygulamaya koyduğu ilk iki aşamada Mu'tezile, ilmî sahanın, üçüncü aşamada da siyasi sahanın dışına itilmiştir. (Akoğlu, Mu'tezilenin Tarihsel Seyrinde Mihne, 2012, s. 60)

Mihne olayları sonucunda Mu'tezile, iktidarın tüm siyasî hatalarından sorumlu tutulmuş ve Sünnî yazarların etkisiyle zaman içerisinde ekol hakkında kamuoyu nezdinde olumsuz bir imaj egemen olmuştur. Olayın siyasal yönü bir tarafa, mihne hadisesi İslâm düşünce geleneği açısından talihsiz bir dönüm noktası olmuştur. Mu'tezile ile birlikte bazı olumlu değerlerde dışlanmış. (Evkuran, 2011, s. 119) Mihne sürecinin sona ermesiyle Mu'tezileye karşı duyulan husumet, adeta bir kin, nefret ve intikam duygusuna dönüşmüştür. Mu'tezilî âlimler sürgüne gönderilmiş veya hapsedilmiş, ders vermeleri yasaklanmış, kitapları yakılmış, hatta bu kitapları mütalaa edenler veya yanlarında bulunduranlar bile cezalandırılmıştır. Bu nedenle Mu'tezilî düşünce özgün biçimiyle veya tabii şekliyle sonraki nesillere aktarılamamıştır. (Kubat, Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları, 2005, s. 27)

Gerçekten de Me'mûn'un izlediği politika, dinsel ya da bilimsel bir düşüncenin, siyasal hesaplara kurban edilmesinin tipik bir örneğidir. (Yıldırım, 2011, s. 50) Siyasal amaçlara ulaşmak için Mu'tezile'nin bir araç olarak kullanılması, İslâm düşünce geleneğinde köklü bir iz bırakmıştır. Uygulanan yanlış siyasetin faturası yine siyasete değil, dinî düşünceye kesilmiştir. (Evkuran, 2011, s. 119) Aklî yoruma dayalı din anlayışı nedeniyle Mu'tezile'ye karşı öteden beri var olan tepki, Mihnedan sonra tam bir nefrete dönüşmüş, Mu'tezile'nin entelektüel birikimi, bu karşıt propagandanın fazlasıyla zarar görmüştür. (Hansu, 2004, s. 19) İslâm düşünce geleneğinde olumlu imkânlar ve açılımlar içeren bir akım, kalıcı darbeler almış ancak buna karşın siyasal iktidarlar yollarına devam etmiştir. Mihne olayları, dinsel düşüncenin, izlenen politikalar karşısında ne derece kırılabilir olduğunu açık bir göstergesidir. Nitekim Me'mûn'a kadar halifeler, İslâm'ın genel kurallarını uygulama görüntüsü verdiklerinden belirli bir ekolün görüşlerine doğrudan sahip çıkmamışlardır. Ancak Me'mûn, Mu'tezile'yi tercih etmiş ve siyasî iktidarın tüm imkânlarını Mu'tezile lehine kullanmıştır. (Evkuran, 2011, s. 120)

Mihneyi sadece Ahmet b. Hanbel özelinde Ehl-i Hadis'e yönelik bir operasyon değil, belki İslâm geleneğinde yer alan ve din ile siyaset ilişkilerini betimleyen bir olay olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Mihnenin Ehl-i Sünnet zihniyeti üzerinde bıraktığı izler onun bir karakteristiğini teşkil etmiştir. Din ile siyasetin oldukça içkin olduğu bu gibi durumlarda

sosyal birliğin ve uzlaşının sağlanamadığı; mevcut sorunların bilimsel bir platformda tartışılmadığı ve dolayısıyla çözümler üretilmediği tecrübe edilmiştir. Üstelik din kisvesi altında takip edilen politik hedeflerin sonraki süreçte rövanşist bir yaklaşımı beslediğine de şahit olunmuştur. Bu açıdan mihne, sonuçları itibariyle Ehl-i Sünnet mezhebine siyasî üstünlük sağlamıştır. Özellikle muhaddislerin ve fakihlerin çabasıyla Mütevekkil, Kur'an üzerindeki tartışmalara son vermiş; fakat sorunu çözmek yerine politik idealleri uğruna rövanşist mihnenin başlangıcına sebebiyet vermiştir. Daha doğrusu İslam toplumu yaşadığı tecrübeden ders almamış; Mu'tezile bilginleri ve düşüncesi yargılanarak artık bilimsel ve felsefi düşüncenin tam manasıyla egemen olamadığı bir sürece evrilmiştir. Bu bile başlı başına Ehl-i Sünnetin, Mu'tezile'nin siyasî nüfuzu karşısında elde ettiği önemli bir başarıdır. (Evkuran, 2011, s. 123) Öte yandan işin ilginç tarafı "Karşı Mihne" denilebilecek süreç, Mihneyi pek aratmamıştır. Ehl-i Hadis, bir bakıma Mihne sürecinde kendilerine yapılanların benzerini rövanşist bir tutumla Mu'tezile mensuplarına yapmışlardır. Bu ifadelerden sonra Mihne sürecinde önce Basra, sonra da Bağdat ekolünün tutumlarına dair değerlendirmelerle devam edelim.

2. Mihne Sürecinde Basra ve Bağdat Ekollerinin Tutumları

Mu'tezile'nin her iki kolu da Mihne sürecinde farklı tavırlar ortaya koymuşlardır. Bu tavırların başında imâmet konusuna yaklaşım tarzları, siyaset ve devlet adamları ile ilişkileri ve Mihne uygulamalarındaki fonksiyonları gelmektedir. Mihne sürecinde her iki ekolün tutumunu anlatırken bu sıralama çerçevesinde hareket etmeye çalışacağız.

a) Mihne Sürecinde Basra Ekolünün Tutumu

Mu'tezile, hicrî ikinci asrın başlarında ilk olarak Basra'da ortaya çıkmıştır. (Malatî, 1993, s. 31; Salim, 1989, s. 126) Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) hem mezhebin kurucusu hem de Basra ekolünün ilk temsilcisi olarak kabul edilir. (el-İsferâyînî, 1983, s. 67) Amr b. Ubeyd'in de aynı şekilde mezhebin ilk kurucuları arasında ismi zikredilir. (Salim, 1989, s. 128) Bağdat Mu'tezilesi ise, Basra okulunun ortaya çıkışından kısa bir süre sonra hicrî II. asrın yarısından sonra Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825) tarafından kurulmuştur. (Ammara, 2000, s. 155; Çelebi, 2006, s. 394) İki ekol birbirleriyle mukayese edildiklerinde genel prensiplerde ittifak ettikleri halde başta siyasî ve fikrî olmak üzere bazı konularda farklı düşündükleri dikkat çekmektedir. Siyasî meselelerin başında da imâmet konusu gelmektedir. (Arpaguş, 2011, s. 158; Hansu, 2004, s. 65) Aynı şekilde Mihne uygulamalarının devam ettiği dönemlerde Mu'tezile'nin bu iki ekolü arasında da Abbasi yönetimine bakış açıları, siyaset ile aralarındaki münasebet ve Halku'l-Kur'an çerçevesinde oluşturulan Mihne uygulamalarına yaklaşım tarzları farklılıklar göstermektedir.

Mu'tezile, yönetim sorununu, dinî bir esas olarak değil, dünyevî bir maslahat olarak gören bir yaklaşım içerisindedir. Onlara göre imamet, hem aklen hem de dinen gerekli olup, iki kaynak arasında ayırım ve farklılık bulunmamaktadır. (Ay, 2017, s. 58; Bkz. Abdulcebbar, 1988, s. 750) Mu'tezile temelde imâmetin gerekli bir kurum olduğunu kabul ederek (el-Eş'arî, 2009, s. 149) devlet başkanının

tayin görevinin Müslüman toplumun seçkinlerine ait olduğunu ileri sürer. Ekol açısından, imâm olacak kişinin adil olması, doğruluğu ilke edinmesi, bilgili olması, kitap ve sünneti bilerek onlarla hüküm vermesi oldukça önemlidir. (Abdulcebbar, 1988, s. 752-753) Mu'tezilî anlayışa göre imâm, toplum üzerinde velidir; onların işlerinde tasarruf sahibidir; bu itibarla İslâm toplumunun imâma ihtiyacı bulunmaktadır. İmâmet konusunda Mu'tezile, daima en üstün olanın göreve getirilmesi gerektiği fikrini savunanlar (efdal imâm) ve bazen daha az üstün olanın tayin olabileceği tezini (mefdûl imâm) kabul edenler olmak üzere iki ana gruba ayrılırlar. (Aydınlı, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 43) Aslında Mu'tezilenin bu konudaki görüşleri, başlangıçta Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd tarafından ortaya konmuş, zamanla bu görüşler Basra ve Bağdat ekolleri tarafından geliştirilerek temsil edilmiştir.

Basra ekolü, en erdemli şahsın imâmet makamına getirilmesini öngören imâmette efdaliyet görüşünü benimsemiştir. Bu görüşün temel çerçevesini Hz. Peygamberden itibaren gelen hilâfet sıralamasını benimseme ve onların en faziletli imâm oldukları iddiası oluşturmaktadır. Bu görüşü benimseyenler, meseleyi Hz. Muhammed'in devrinin en erdemli insanı olması açısından değerlendirirler. Buna göre nübüvvetten sonra imâmetten daha faziletli bir makam bulunmamaktadır ve erdemlilik konusunda imâm nebiye vekâlet etmektedir. İmam, ümmeti tedip eden ve dinî bilgiler öğreten biridir; dolayısıyla terbiye edenin terbiye alandan daha erdemli olma sorumluluğu vardır. (Aydınlı, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 51)

İmâmette efdaliyet fikrinin esası, Hz. Peygamber'den sonra gelen Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali diziliminin kabulü ve hilâfetleri döneminde en faziletli imâm olduklarıdır. Devlet yönetiminde fâdıl imâmın görevlendirilmesi gerektiği fikrini benimseyen bu eğilim iki durum dışında mefdulün fadıla tercih edilemeyeceğini ifade eder. Birincisi, Ümmetin mefdûlü, toplum hoş görmediği ve benimsemediği halde, işi zorla üstlenerek kendisini veli tayin edip fadılın önüne geçer. İkincisi, görev ve yetkiyi üzerine alan kimse, Müslüman toplum için uygun olmayanı tercih etmesiyle fâdıl olmaktan ayrılır ve mefdûle döner. İmâmette efdaliyet fikrini benimseyenler, yukarıdaki iki durumun Ebubekir'in imâmeti için söz konusu edilemeyeceğini söylerler. Çünkü o ümmetin istemediği kimse değildir; ümmetin üzerine zorla imâm olmamıştır. Böyle olsaydı, haksız ve uygun olmayan bir şekilde imâm olduğuna dair haber ve rivayetlerin bugün elimizde olmuş olması gerekirdi. (Aydınlı, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 60) İmâmette efdaliyet görüşünü benimseyenler, Hz. Ali dönemindeki iç savaflara yönelik de kanaat beyanında bulunmuşlardır. Söz gelimi Ebu'l-Huzeyl, Cemel savaşına katılan iki taraftan birinin doğru diğerinin yanlış olduğunu iddia etmiştir. O, Hz. Ali'nin mi yoksa muhaliflerinin mi haklı olduğunu söylemeyi reddetmiş; hangisinin doğru veya yanlış olduğunun bilinmediğini söylemiştir. (el-Eş'arî, 2009, s. 145; Salim, 1989, s. 126) İmâmette efdaliyet fikrine sahip, Basra ekolüne mensup ve aynı zamanda bu ekolün ileri gelenleri, Abbâsî yönetimiyle ilişkileri farklılık göstermekle beraber Bağdat ekolü gibi devlet yönetiminin çeşitli kademelerinde bulunmamışlardır. Muhalif bir tavır sergilememekle beraber daha çok halifelerin yanlış buldukları bir takım politikalarını tenkit etmişlerdir. Bu noktada Amr'ın, Halife Mansûr ile dostluğu (Fâlih, 2001, s. 24) ve Onu çeşitli durumlarda uyarması akla gelmektedir. (Ced'an, 2000, s. 67-68) Halife Mansur, Amr'a arkadaşları ile birlikte yönetimde görev almasını teklif edince, Amr, bu teklifi geri çevirmiş ve Halifeye tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiye ve uyarılardan dolayı Mansur, Amr'a maddi yardımda bulunmak istemiş, ancak Amr bunu da kabul etmemiştir. (Ay, 2017, s. 208)

Vâsıl da Amr gibi yaşadığı dönemde Emevi yönteminin izlediği politikaya ve siyasi olaylara ilgisiz kalmamış ve dönemin siyasal, sosyal ve kültürel sorunlarına ilişkin değerlendirmeler yapmıştır. (Ced'an, 2000, s. 63) Yine Amr b. Ubeyd'in siyasi tavrına bakıldığında ise, onun en iyinin olmasından yana olduğu, gördüğü aksaklıkları dile getirme ve adâleti savunma hususunda oldukça hassas davrandığı görülür. Amr b. Ubeyd'in, Emevi ve Abbasî siyasetini eleştirdiği (Cabirî, Arap-İslâm Siyasal Aklı,, 2001, s. 417-418) ve onların yaptığı zulüm ve kötü fiillerinin sorumluluğunun Allah'a değil, kendilerine ait olduğunu ifade ettiği görülür. Ayrıca Vâsıl'la Amr'ın imâmın adil olması gerektiği konusundaki hassasiyetleri de burada ifade edilmelidir. (Aydınli, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 50-51)

Ebu'l-Huzeyl'in Abbasî yönetimiyle ilişkisi daha çok Bağdat'ta olduğu döneme rastlar. Onun Me'mûn ile tanışması ve saray çevresine girmesinde Sümâme b. Eşres etkili olmuştur. (Hayyûn, 1999, s. 111) Ebu'l-Huzeyl, Me'mûn'un huzurunda birçok toplantılara katılmış, halife tarafından tartışma meclisinin başkanlığına getirilmiştir. Her ne kadar Sümâme, İbn Ebi Duâd ve Ebu'l-Huzeyl'in Me'mûn'a etki ederek 212/827 yılında Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini resmen ilan ettirdiği iddia olarak dile getiriliyorsa da, Aydınli, Ebu'l-Huzeyl'in Halku'l-Kur'an fikrini, iktidarı kullanarak yayma isteğini ve böyle bir fikri yayma çabası olduğu iddiasını kabul etmez. (Aydınli, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 157-161)

Basra ekolünün bir diğer önemli ismi Câhız, yaşadığı dönemde devlet ve siyaset adamlarıyla sürekli iletişim kurmayı başarmış biridir. Câhız, temelde Abbasî halifelerinin siyasetleri ve imâmete ilişkin düşüncelerini destekler bir yaklaşım içerisindedir. Devletin kuruluşundan beri sergiledikleri tavır gereğince Abbas'ın soyunun imâmeti görüşü, onun tarafından desteklenmiştir. Câhız'ın, Peygamberden sonra efdal olanın amcası Abbas olduğu şeklindeki bir düşünceye sahip olması da onun düşüncelerinin yönünün anlaşılması açısından da dikkate değerdir. (Aydınli, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 129-130)

Basra ekolünün önde gelen kimi isimlerinin Abbasi halifeleri ile bir takım ilişkileri varsa da Me'mûn tarafından başlatılan ve Mu'tasım ve Vâsık'ın hilâfetleri boyunca devam eden Mihne politikalarının uygulaması aşamasından Basra ekolünün pek bir fonksiyonu bulunmamaktadır. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 110-117) Me'mûn, etrafında bulunan Bişr b. Mu'temir, Sümâme b. Eşres ve Ahmed b. Ebî Duâd gibi özellikle Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen isimleri ile sürekli diyalog halindedir. Bu kişilerle sürekli ilmi konularda fikir alış-verişinde bulunmaktadır. Haliyle Me'mûn'un bunlardan etkilenmesi doğaldı. Halku'l-Kur'an konusunda bunlardan etkilenmiş ve Mihne politikalarının uygulanmasında Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen isimlerinden yararlanmıştır. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 124) Her ne kadar Ebu'l-Huzeyl Allâf ve Câhız gibi Basra ekolünden isimlerin sarayla ilişkileri varsa da bunların Mihne politikalarına tesirinden pek söz edilmez. (Aydınli, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 161)

Basra ekolü, görüşlerinin anlatılması ve yayılması noktasında fikri mücadeleyi benimseyen bir tavır içerisindedir. Nitekim Vâsıl b. Atâ'nın bir çok bölgeye gönderdiği daileri de bu çerçevede mezhebin görüşlerini yaymışlardır. "el-Emru bi'l-Maruf ve'n-Nehyu an'il-Münker" şeklindeki mezheplerinin bu temel esaslarının uygulanması için fikri mücadele Basra ekolünün öncelikleri arasında olmuştur.

Bağdat, Basra'dan sonra geliştiğinden Basra siyasetten uzaklaşıp nazari diyalektik yöntemini takip ederken Bağdat daha politik ve fonksiyonel bir yöntem benimsemiştir. Bağdat'ın yoğun tercüme hareketlerinin bulunduğu bir merkez olması, bu ekolün Yunan felsefesinden daha fazla etkilenmesine sebebiyet vermiştir. Bağdat Ekolü, hilâfet merkezinde olduğundan hem devleti etkilemiş hem de ondan etkilenmiştir. Çünkü hilâfet makamı, Müslüman liderlerinin ve diğer din ehlinin önde gelen düşünürlerinin buluşma yeri olmuştur. (Arpağuş, 2011, s. 159) Ancak Basra Ekolü hilâfet merkezinden uzak olduğu için daha çok nazari konularla ilgilenmiş, siyasetin girift konu ve gündeminden büyük ölçüde uzak durmuştur. Basra ekolünün bu duruşu yine de Mihne uygulamalarının genelleyici bir bakış ile Mu'tezileye yüklenmesinin önüne geçememiştir. Mihne sonrası dönemde toplum, birikmiş öfke ve kızgınlıkla hareket ederek, bütün bir mezhebi, yaşananlardan sorumlu tutmuş ve bu çerçevede davranmıştır.

b) Mihne Sürecinde Bağdat Ekolünün Tutumu

Bağdat'ın Abbasiler'in başşehri olmasından sonra Mu'tezile'ye bağlı olarak yetişen Bişr b. Mu'temir'in Bağdat'a gelip yerleşmesinden sonra bu mezhebin Bağdat ekolü kendisi tarafından teşekkül ettirilmiştir. (Hayyûn, 1999, s. 269) Bişr b. Mu'temir'den sonra burada yetişen ve büyük çapta onun görüşlerinden etkilenen Ebu Musa el-Murdar, Ahmed b. Ebî Duâd, Sümâme b. Eşres, Ca'fer b. Harb, Ca'fer b. Mübeşşir gibi âlimlerin dâhil olduğu bu gruba Bağdat Mu'tezilesi adı verildi. (Malatî, 1993, s. 31) Önceleri coğrafi mekândan dolayı yapılan bu ayırım, zamanla bu özelliğinden sıyrılarak, farklı iki fikir okulunu ifade eder olmuştur.

Bağdat ekolü, Mu'tezilenin temel esasları konusunda Basra ekolüyle hem fikirdir. Bununla birlikte bir takım konularda görüş ayrılıklarının varlığı söz konusudur. Bunların başında imamet meselesine dair düşünceleri gelmektedir.

Bağdat Mu'tezilesi, mefdul imâm anlayışını savunmaktadırlar. (Aydınlı, Mu'tezilî İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci, 2003, s. 43) Bu anlayış, İmâmet konusunda, en üstün niteliklere haiz olmasa da, daha az erdemli kişinin imâm olabileceğini savunmaktır. İmâmete uygun adaylar arasından tercih sıralamasını araştıran ve fazilet sıralamasında ikinci planda kalanın imâmetini kabul esasına dayanmaktadır. Bu anlayışın temelinde, Hz. Ali'yi üstün görme kanaati yatmaktadır. (Salim, 1989, s. 132) Bağdat Mu'tezilesi'nin mefdulün (daha az erdemli) imâmetini savunmalarının arkasında yatan sebeplerden biri de sahip oldukları tarih bilincine bağlı olarak İslâm tarihi ile barışık olma istekleri ve toplumla uzlaşma niyetleri olmalıdır. Bağdat Mu'tezilesinden Bişr b. Mu'temir ve Ebu Musa el-Murdar gibi şahıslar, Hz. Peygamberden sonra Hz. Ali'yi en faziletli kabul etmekle birlikte daha az faziletli olan Hz. Ebu Bekir'in imâmetini de onaylamak suretiyle bazı halifeleri dışlayan yaklaşımlardan uzak durmuşlardır. Bu tarihi doğrulama ve uzlaşma tavrının, sonraki dönem Mu'tezilesi tarafından da benimsendiği ve idealist yaklaşımlardan vazgeçip realiteye uygun bir tavır sergiledikleri görülmektedir. Çünkü mefdulün imâmeti fikri, tarihle barışık olmaya ve kamu yararını gözetmeye dayalı bir anlayışın ürünüdür. (Aydınlı, Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları, 2011, s. 194)

Nitekim Bişr'in, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en faziletlisi olduğu, Hz. Ali'den sonra da Hz. Ebu Bekir'in geldiği kanaatinde olduğu görülmektedir. Fakat Kureyşliler'in hilâfet konusunda daha aşağı durumda olmasına rağmen Hz. Ebu Bekir'e yönelmeleri Hz. Ali'nin savaşçı

kimliğiyle yakından alakalıdır. Ümmetin içinde karışıklığa sebebiyet vermemek için Kureyşliler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'ye değil de Hz. Ebubekir'e biat etmişlerdir. (Hayyûn, 1999, s. 269-270) Ca'fer b. Harb ve Ca'fer b. Mübeşşir gibi Bağdat Mutezilesinin ileri gelenleri Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden sonra insanların en faziletlisi olduğu görüşündedirler. Kimsenin onu fazilette geçemeyeceği ve mefdulün imâmetinin caiz olduğu kanaatindedirler. (Salim, 1989, s. 137) Watt, Bişr ve Bağdat Mu'tezilesi'nin bu anlayış ile Hz. Ebubekir'i hak imâm olarak gördüklerini ve Hz. Ebubekir'in imâmetini hiçbir şekilde tanımayan Rafizilerden ayrıldıklarını dile getirir. (Watt, 2010, s. 286-287; Bkz. Hayyûn, 1999, s. 104) Sâlim ise, Bağdat Mu'tezilesi'nin, Ali'yi faziletli saymakla beraber, raşid halifelere hucûm etmediğini ve sahabeyi de küfürle itham etmediğini belirtir. (Salim, 1989, s. 134) Bağdat Mutezilesi imâmet anlayışlarının gereği olarak, Hz. Ebubekir'e yapılan biatın sahih olduğu görüşündedir. (Hayyûn, 1999, s. 104)

Bişr b. Mu'temir Şii fikirlere meyilli bir düşünce yapısına sahipti. Onun öğrencilerinden, Ebu Musa el-Murdar ve Sümâme b. Eşres, Bişr'in bu konudaki fikirlerinden etkilenmişlerdir. (Salim, 1989, s. 140) Bağdat ekolünün mefdul imâmet anlayışını ve Hz. Ali'ye yaklaşımlarını irdelediğimizde birtakım neticelere ulaşabilmek mümkündür. Bişr ve onun fikirleri çerçevesinde oluşan Bağdat Mu'tezilesi'nde Şii düşünceye meyilinden dolayı olacak ki, Malatî, diğer müelliflerden farklı olarak Bağdat Mu'tezilesi'ni Zeydiyyenin bir kolu sayar (Malatî, 1993, s. 28, 34) ve Zeydiyye'nin dördüncü fırkası kabul eder. (Kubat, Malatî ve Kelâmî Görüşleri, Ankara 2010, s. 80) Malatî'nin bu ekol hakkında bu tarz bir değerlendirme yapması, büyük olasılıkla her iki fırkanın da imâmet anlayışının aynı olmasından ileri gelmektedir. (Hayyûn, 1999, s. 16) Yine Bişr'in ve arkadaşlarının yaşadığı dönemde Bağdat Şii atmosferin hâkimiyeti altındaydı. Bağdat ekolünün bundan etkilenmiş olması da göz ardı edilmeyecek ihtimallerdendir. (Arpaguş, 2011, s. 168) Mu'tezile yayıldığı ve etkinliğini sürdürdüğü coğrafyada varlığını devam ettirmek adına Şii fikirlere sempati duymuştur. (Demir, 2011, s. 207) Ayrıca Bağdat Mu'tezilesi'nin Ali b. Ebi Tâlib'i üstün görmesi; bu ekolün Ali taraftarlarının ezilmesi karşısında duyduğu şefkat ve sempatiye dayandıran bir yaklaşım da göz ardı edilmemelidir. (Ammara, 2000, s. 156) Yine bu dönemde hilâfet makamında bulunan Me'mûn'un Alioğullarına bakışının, (Akoğlu, Mu'tezilenin Tarihsel Seyrinde Mihne, 2012, s. 45) hilâfet makamına yakın durmak isteyen bu ekolün fikirlerinin belirginleşmesine yol açan sebeplerden biri olduğu ifade edilebilir. Sâlim, Bağdatlılardaki Şii temayülü, onların Basralılar ile İmamiye arasında orta yerde durdukları şeklindeki bir ifade ile dile getirir. (Salim, 1989, s. 132)

Bağdat Mu'tezilesi'nin, Basra ekolüne göre Mihne sürecinde gösterdiği farklı tavırlardan biri Abbasî yönetimine yaklaşım tarzlarıydı. Mu'tezile, fikir hürriyetine, akılcılığa ve hür düşünceye önem veren bir mezheptir. Ancak bu mezhebin Bağdat ekolü, belki de devlet yönetiminde etkin konumlara gelmenin de verdiği avantajlardan dolayı, kendi temel prensipleriyle çatışmasına kendi mezhepsel görüşlerinin halk arasında kabulü için Me'mûn döneminde başlayan Mihne uygulamalarına destek vermişlerdir. Me'mûn ise Abbasî saltanatını sağlamlaştırma adına kendinden önceki dönemlere göre farklı politikalar izlemiştir.

Hilâfet makamına yaklaşan, devletin çeşitli kademelerinde önemli görevler üstlenen ve Me'mûn'a ve ondan sonra aynı makama gelecek olan Mu'tasım ve Vâsık'a etkili bir şekilde tesir edecek olan Bağdat Mu'tezilesi, Basralıların nazari tartışmalara yoğunlaştığı bir dönemde görüşlerini devlet eliyle daha etkili bir şekilde yaymaya çalışmıştır. (Demir, 2011, s. 201) Bir bakıma mezheplerinin temel

esaslarından olan “el-Emru bi’l-Maruf ve’n-Nehyu an’il-Münker” çerçevesinde iyiliği emretmişler, kötülüğü ise nehyetmişlerdir.

Me’mûn toplumdaki güç dengelerini gözeterек halk üzerinde etkinliği bulunan ehl-i hadise karşı Mu’tezile’yi savunmuş, onların hilâfet merkezinde etkin bir konuma gelmelerine imkân sağlamıştır. Me’mun’un bu politik tavrıyla birlikte Mihne sürecinde Ahmed b. Ebî Duâd, Sümâme b. Eşres gibi Mu’tezilî âlimlerin yönetime yakın olmaları ve Mihneye tabi tutulan âlimlerin sorguya çekilmelerinde yer almaları da göz önünde bulundurulduğu zaman, Bağdat Mu’tezilesinin Mihne sürecinde Abbasîlerin din politikasına destek verip, bu politikanın uygulayıcıları oldukları şeklinde bir çıkarımda bulunmak herhalde yanlış olmasa gerektir. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu’tezile, 2006, s. 210)

Elbette Bağdat Mu’tezilesi’ne mensup herkesin Mihne sürecinde Abbasîlerin bu politikalarını destekledikleri söylenemez. Bîşr b. Mu’temir, Sümâme b. Eşres ve Ahmed b. Ebî Duâd gibi Bağdat Mu’tezilesinin ileri gelenleri Mihne sürecinin hem destekleyicileri hem de uygulayıcıları konumundayken, (Aydınlı, Mu’tezile, 2012, s. 142) Bağdat Mu’tezilesinden zâhitler grubu olarak şöhret bulan Ebu Musa el-Murdar, Ca’fer b. Harb ve Ca’fer b. Mübeşşir gibi isimlerin sosyal adâlet ve devlet adamlarının adil yönetim sergilemeleri gerektiği konusunda hassasiyet göstermişlerdir. Bu isimler Abbasi yönetiminin doğru olmayan siyasi tutumlarına karşı sert eleştiriler yöneltmişlerdir. Hatta el-Murdar, halifenin yanında bulunan herhangi bir kimsenin tekfir edilmesi gerektiğine işaret ederken daha da ileri giderek böyle bir kimsenin miras alamayacağını ve mirastan pay da bırakamayacağını iddia etmiştir. (Aydınlı, Mu’tezile, 2012, s. 133) Yöneticilere yakın olan kimseleri toplum dışına iten bu tavır, adâlet konusundaki duyarlılığın radikal bir biçimde dışa vurumu olarak değerlendirilebilir. Abbasîlere karşı muhalefetin en belirgin ve somut görünümü Bağdat Mu’tezilesi’nin kimi müntesiplerinin tavrında daha iyi gözlenmektedir. Bunun en bariz örneğini, Abbasi Devleti’ni “darü’l-küfür” olarak niteleyen Bîşr b. el-Mu’temir’in öğrencilerinden Ebu İmrân Mûsa b. Rakkâş’ın tavrında görmek mümkündür. (Murtaza, 1960, s. 77)

Siyasete sahip pozisyonlara gelen, devletin önemli kademelerinde yer tutan Bağdat Mu’tezilesi, görüşlerini, Usul-î Hamse’den olan “el-Emru bi’l-Maruf ve’n-Nehyu an’il-Münker” çerçevesinde devlet eliyle yaymaya çalışmıştır. Aslında Mihne sürecinde olan da budur. Bağdat Mu’tezilesi’nin mezhebin ana esaslarına tamamen aykırı bir politika izlemeleri Mu’tezile’nin çöküşünü hızlandıran önemli amillerdendir. Ümmetin önde gelen âlimlerini düşüncelerinden dolayı yargılamaları halk nazarında itibar kaybetmelerinde büyük rol oynamıştır. Sonuçta halktan kopan Mu’tezile dar bir entelektüel alana sıkışmış, kitleleri ardından sürükleyecek havayı kaybetmiş, mezhep içi çekişmelerin de etkisiyle tarih sahnesindeki etkinliğini başka grupların eline teslim etmiştir. (Demir, 2011, s. 210) Mütevekkil döneminde fikri ve siyasi alanda yapılan karşı devrimle Mu’tezile ve Ali taraftarları devlet kadrolarından silinip atılmış, hadisçiler hapisanelerden çıkartılmış, yerlerini Mu’tezilî düşünce mensupları ile Ali taraftarları almıştır. (Ammara, 2000, s. 167-169) Mihne uygulamalarının başlamasında Mu’tezile’nin önde gelenlerinin etkisinin olması, yine Mu’tezile’nin önde gelenlerinden Ahmed b. Ebî Duâd’ın yönetimde etkin bir konuma gelerek kendi düşüncelerini kabul ettirebilmek için Mu’tasım ve Vâsık gibi halifeleri etkisi altına alması sonucunda Mihne uygulamalarının sürekli halkın gündeminde tutması, halk nazarında bu uygulamaların en etkin nedeninin Mu’tezilî düşünceler olduğu şeklinde bir kanaatin oluşmasını sağlamıştır. Bu anlayış Mihne olaylarının tek

nedeninin Mu'tezile olduğu şeklinde gelişince toplumda Mu'tezile'ye karşı bir tepkinin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. (Akoğlu, Mihne Sürecinde Mu'tezile, 2006, s. 210) Mu'tezilenin önde gelen kimi mensupları, ki bunlar daha çok Bağdat ekolü mensuplarıdır, Mihneye giden süreçte fikir ve düşünceleri ile bu sürecin şekillenmesinin mimarları olmuşlar, kimileri ise bizzat yönetimde görev alarak Mihne uygulamalarını gerçekleştirmişlerdir. Mihne sürecinde Mu'tezile mezhebine mensup Bağdat ekolünden İbn Ebî Du'âd ve arkadaşları iktidarın kendilerine sağladığı imkânları mücadele ettikleri rakiplerini sindirme yönünde kullanmışlardır. Toplum, tüm bunlardan hareketle bu süreçte dahli olmayan Basra ekolü ile Bağdat ekolünün kimi mensuplarını da genelleyci bakış açılarının neticesinde Mihne döneminde yaşanan tüm acılardan ve olumsuzluklardan sorumlu tutmuştur. Bu dönemin faturası Mu'tezile'ye çıkarılmıştır. Bu yaklaşım tarzını kabul etmek adalet ve insaf ölçüleriyle bağdaşmamaktadır.

SONUÇ

Entelektüel alanda fikir ve düşünceleri ile temayüz eden Mu'tezile, başta Vâsıl b. Atâ olmak üzere Mu'tezile'ye mensup âlimlerin birçok bölgeye gönderdiği dâileri vasıtasıyla yayılma imkânı bulmuştur. Ayrıca mensuplarının farklı din ve felsefi akımlara karşı İslâmî bakış açısıyla ve onların metotları ile cevap vermeleri zaman içerisinde Mu'tezile'nin şöhretinin artmasına ve yıldızının parlamasına sebep olmuştur. Bu durum beraberinde mezhebe karşı halkın teveccühünü de getirmiştir.

Mu'tezile, Basra'da ortaya çıkmakla birlikte Bîşr b. Mu'temir'in Bağdat'a gelişiyle Bağdat ekolünün temelleri atılmıştır. Bağdat'ın o dönemde Abbasîlerin başkenti olması, tercüme faaliyetleri ve yoğun kültürel faaliyetlerden dolayı her iki ekol arasında çeşitli konularda farklılaşmalar başlamıştır. Daha çok doktrinel olan bu farklılıklar, Bağdat Ekolünün başkentte olmasının da getirdiği birtakım avantajlardan dolayı zamanla saray çevresi ile ilişki kurarak böylece yeni bir etkileşimi de beraberinde getirmiştir.

Mu'tezile'nin, Abbasîlerin kuruluşundan itibaren siyasetle ilişkileri dalgalı bir seyir izlemiştir. Me'mûn'un i'tizâlî fikirlere yatkınlığı ve devlet yönetiminde karşılaşacağı sorunları aşma noktasında Mu'tezile ile yakınlaşması, bu mezhep için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu durumun tabii sonucu olarak Me'mûn döneminde Mu'tezile devletin resmî mezhebi konumuna gelmiştir. Me'mûn, hilâfeti süresince karşılaştığı ve karşılaşılabileceği sorunları ve krizleri aşma adına Mu'tezile'yi ve Mu'tezilî fikirleri ön plana çıkarmıştır. Me'mûn, başlattığı ve tarihte Mihne olarak anılacak olan politik uygulamaların yürütülmesinde ve devam ettirilmesinde Mu'tezilî kadrolardan istifade etmiştir. Bu kadrolara baktığımızda, bunların Bağdat Ekolüne mensup kişiler olduklarını müşahede ediyoruz. Her ne kadar Me'mûn'un ilim meclislerine devam eden, Me'mûn ve sonraki dönemlerde de siyasetle ilişkili olan Basra Ekolüne mensup bir takım isimler zikrediliyorsa da bunların belki Me'mûn'un i'tizâlî fikirlere sahip olmasında etkilerinin varlığı dile getirilebilir. Ama Mihne uygulamaları ile ilgili olarak adları pek zikredilmez. Buna karşılık Mihne uygulamalarının devam ettiği dönemde daha çok Bağdat Ekolü mensuplarının isimleri ön plana çıkmaktadır. Ancak Bağdat Ekolüne mensup herkesin, Mihne sürecine ve bu dönemdeki uygulamalara destek verdiği, siyasetle çok yakın ilişkiler içerisinde oldukları şeklindeki genelleyci tutumdan da kaçınmak gerekir. Çünkü biz, o döneme ait kaynaklardan edindiğimiz bilgiler neticesinde Abbasi yönetimini eleştiren Bağdat ekolüne mensup kimselerin varlığını görmekteyiz.

Abbasîlerin siyasi hesaplar uğruna başlattığı ve aynı gayelerle sonlandırdığı Mihne uygulamaları, Mu'tezile'nin halk nezdinde itibarlarının bitmesine sebep olmuştur. Mihne uygulamalarında Mu'tezile'ye aidiyeti bilinen Halku'l-Kur'an konusunda yürütülen sorgulamalar ve bunun neticesinde yaşanan çeşitli mahrumiyetler, doğal olarak halkın faturayı Mu'tezile'ye kesmesine neden olmuştur. Her ne kadar bu süreçte aktif olarak ön plana çıkan Bağdat Ekolüye de Mihne döneminde yaşanan tüm olumsuzluklardan genelleyci bir yaklaşımla Mutezile'nin tamamı sorumlu tutulmuştur. Bu ise Mu'tezile'nin hak etmediği bir sonuçtur.

Aslında Mu'tezile hür düşünceye ve farklı fikirlere gösterdiği müsamaha ile bilinirken, bir kısım müntesiplerinin saray çevresi ile içli dışlı olmaları, statükonun gücünü arkalarına alarak Sünnî âlimleri sorgu düzeninden geçirmeleri ve biraz da siyasete olan merakları nedeniyle kendi sonlarını hazırlamışlardır. Böyle bir netice İslâm fikir ve düşünce dünyası adına ciddi bir kırılma ve kayıptır. Çünkü Mütevekkil dönemiyle birlikte akılcı düşünce şekli sekteye uğramıştır. Toplumda düşünce alanında statik bir durum ortaya çıkmıştır. Bu ise sonraki dönemlerde İslâm düşüncesinin ilerleyişinin yer yer durmasına, kimi zaman ise yavaşlamasına neden olmuştur. Mihne süreci ve sonrasında yaşanan olumsuz hadiseler olmasaydı belki de İslâm düşüncesinin ilerleyişi daha hızlı olacak, bu durum ise İslâm toplumunu daha da ileriye taşıyacaktı.

KAYNAKÇA

- Abdulcebbar, E.-H. A. (1988). *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*. Kahire: Mektebetü Vehbe.
- Akoğlu, M. (2006). *Mihne Sürecinde Mu'tezile*. İstanbul: İz Yayınları.
- Akoğlu, M. (2012). Mu'tezilenin Tarihsel Seyrinde Mihne. M. M. Söylemez içinde, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara : Ankara Okulu Yayınları.
- Ammara, M. (2000). *Mu'tezile ve Devrim*. (İ. A.-İ. Güneş, Çev.) İstanbul: Ekin Yayınları.
- Arpağuş, H. K. (2011). "Bağdat Mu'tezilesi Ekolü: Ka'bi Örneği". *İslâm Medeniyetinde Bağdat*. İstanbul.
- Arslan, H. (2017). *İslam Düşünce Geleneğinde Şia-Mu'tezile Etkileşimi (Şerif Murtazâ Örneği)*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Avcı, C. (2006). "Mu'tasım Billâh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 31). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ay, M. (2017). *Mu'tezile ve Siyaset*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Aydınlı, O. (2001). *İslâm Düşüncesinde Aklileşme Süreci*. Ankara Okulu Yayınları: Ankara.
- Aydınlı, O. (2001). Kur'an'ın Yaratılmışlığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 3(9).
- Aydınlı, O. (2003). *Mu'tezili İmâmet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Aydınlı, O. (2011). Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları. *İslâm Medeniyetinde Bağdat*. İstanbul.
- Aydınlı, O. (2012). Mu'tezile. H. O.-S. Kutlu içinde, *İslâm Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Bozkurt, N. (2002). *Mu'tezile'nin Altın Çağı-Me'mûn Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Bozkurt, N. (2012). Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi. M. M. Söylemez içinde, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Cabiri, M. A. (2001). *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*. (İ. Akbaba, Çev.) İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Cabiri, M. A. (2001). *Arap-İslâm Siyasal Aklı*,. (V. Akyüz, Çev.) İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Carullah, Z. H. (1990). *el-Mu'tezile*. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr.
- Ced'an, F. (2000). *el-Mihne*, . Ürdün: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr.
- Corbin, H. (2001). *İslam Felsefesi Tarihi*. (H. Hatemi, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelebi, İ. (2006). "Mu'tezile", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 3). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Demir, O. (2011). Bağdat Mu'tezilesi Kelâmcıları ve Dönemin Fikrî ve Siyâsî Yapılanmasına Olan Etkileri. *İslâm Medeniyetinde Bağdat*. İstanbul.
- el-Eş'arî, E. H.-B. (2009). *Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn I-II*. (M. M. Abdulhamid, Dü.) Beyrut: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye.
- el-Hayyât, A. b. (1957). *Kitâbu'l-İntisâr*. (A. N. Nader, Dü.) Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye.

- el-İsferâyîni, E.-M. Ş. (1983). *et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fıraki'l-Hâlikin*. (K. Y. el-Hût, Dü.) Beyrut: Âlemu'l-Kütüb.
- Erdemci, C. (2012). Mihne Sürecinin Kelam İlmine Etkileri. M. Söylemez içinde, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Evkuran, M. (2011). *Sünni Paradigmayı Anlamak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Fâlih, R. (2001). *Tarihu'l-Mu'tezile: Fikruhum ve Akaiduhum*. Kahire: ed-Dâru's-Sekafîyye li'n-Neşr.
- Hansu, H. (2004). *Mu'tezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yayınları.
- Hayyûn, R. (1999). *Mu'teziletü'l-Basra ve'l-Bağdad*. Londra.
- Kâsimî, C. (1981). *Tarihu'l Cehmiyye ve'l Mu'tezile*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- Kırkpınar, M. (2006). "Mütevekkil-Alellah", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 32). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kubat, M. (2005). Teolojik Bağlamda Ehl-i Sünnet'in Mu'tezile Tanımlamaları. *Ekev Akademi Dergisi*(25), 25-52.
- Kubat, M. (2010). *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kubat, M. (2014). *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.
- Malatî, E.-H. M. (1993). *et-Tenbîh ve'r- Red alâ Ehli'l-Ehva ve'l-Bida'*. (M. Z. el-Kevserî, Dü.) Kahire: Mektebetu'l-Ezheriyyeti li't-Turas.
- Manzûr, C. M. (1993). *Lisânu'l-Arab III/2610, Be* (Cilt 3). Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Tûrasi'l-Arabî.
- Murtaza, A. i. (1960). *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. (S. Diwald-Wilzer, Dü.) Beyrut: Daru't-Tabakatu'l-Hayat.
- Mustafa, N. A. (1990). *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet*. (V. Akyüz, Çev.) İstanbul: İz Yayınları.
- Onat, H. (2012). Mu'tezile ve Mihne İlişkisi. M. M. Söylemez içinde, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Öz, M. (2011). *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Öz, M. (2012). *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Özaydın, A. (1991). "Bağdat" (Kültür ve Medeniyet), *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 4). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öztürk, M. (2012). Mihne ve Tefsir. M. Söylemez içinde, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Salim, A. (1989). *et-Târihu's-Siyasî lil-Mu'tezile hattâ Nihâyeti'l-Karni's- Sâlisi'l-Hicrî*. Kâhire: Dâru's-Sekâfe.
- Söylemez, M. M. (2012). *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Taberî, E. C. (1990). *Târihu't-Taberî*. (M. E.-F. İbrahim, Dü.) Kahire: Dârü'l-Maarif.
- Tunç, C. (1992). "Bîşr b. Mu'temir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Watt, M. (2010). *İslâm Düşüncesininin Teşekkül Süreci*. (E. R. Fırlalı, Çev.) Ankara: Umran Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1997). *Halku'l-Kur'an*", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 15). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yıldırım, R. (2011). Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı. *Milel ve Nihal*, 8(1).
- Yücesoy, H. (2005). "Mihne", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (Cilt 30). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zehra, M. E. (2011). *İslâm'da Siyasi, İtikadî ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*. (H. K.-K. Aytekin, Çev.) İstanbul: Hisar Yayınları.